
УДК 811.161.2'272:112

Оксана Данилевська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ В УДЕРЖАВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

У статті проаналізовано основні напрями мовної політики Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР та участь у тогочасних процесах удержавлення української мови українських мовознавців — І. Огієнка, міністра освіти в уряді Директорії УНР, голови Правописної комісії в Міністерстві освіти; А. Кримського, голови Термінологічної комісії в Державній канцелярії за Гетьманату. Зроблено висновок про послідовність та наступність мовної політики українських урядів зазначеної доби попри певні відмінності внутрішньополітичного життя в ті роки.

Ключові слова: мовна політика, статусне планування, корпусне планування, державна мова, історія українського мовознавства.

У сучасній соціолінгвістиці заходи, пов'язані із розширенням сфер функціонування певної мови, зокрема й забезпечення її статусу як державної, розглядають у межах теорії мовної політики (мовного планування). Усталеним є тлумачення мовної політики як свідомого й цілеспрямованого впливу, що має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови. Мовною політикою називають також сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів із розв'язання мовних проблем у державі; сукупність політичних й адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування [10: 329].

Передумови розвитку теорії мовної політики в українському мовознавстві склалися ще на початку ХХ ст. у зв'язку з потребою вибороти для українців загальнодемократичні права, до яких належить і право користуватися

© О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2017

рідною мовою. Мовне питання набуло значення політичного і в Австро-Угорській, і в Російській імперіях у процесі розгортання політичного руху, про що свідчать програми перших українських політичних партій, пор.: «Мова, в урядових, освітніх та інших інституціях уживається вкраїнська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з Українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби»¹ [22: 150–151].

І. Франко, безумовно, мав підстави твердити, що мовні проблеми в Україні мають «глибинний політичний підклад» [31: 64–65]. Чимало міркувань з приводу можливих політичних кроків, здатних забезпечити мовні права українців, висловили М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко, В. Самійленко, О. Синявський, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко. Спробою узагальнення мовної політики в Україні, яку намагалися реалізувати уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, стала праця І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки», написана в 30-ті рр. Роль мовної політики у внутрішньополітичному житті мовознавець, активний учасник мовнореформаторських процесів, визначав так: «Через те, що рідна мова — найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика — це найважливіша політика всякого народу» [18: 5].

До сфери наукових інтересів європейських та американських мовознавців теорія і практика мовної політики потрапила у зв'язку зі становленням соціолінгвістики як мовознавчої дисципліни й, зокрема, з поглибленням прескриптивного напрямку лінгвістичних досліджень [33: 19–24].

Прикметно, що в працях У. Лабова питання, які належать до кола теорії мовної політики, визначені як найважливіші проблеми соціолінгвістики, пор.: «1) стандартизація мови та мовне планування, 2) двомовна й багатомовна поведінка, 3) піджинізація та креолізація тощо» [11: 6].

Варто зауважити, що впродовж останнього часу інтерес до мовної політики у світовій лінгвістиці невпинно зростає. Не втратили актуальності міркування Л. Лазаренко про те, що світ нині переймається мовно-політичними проблемами жвавіше ніж будь-коли, «збагнувши, очевидно, не тільки значущість кожної мови як неповторного духовного й культурного надбання всього людства, а й надзвичайну їхню вразливість перед «свідомим впливом на мову «недалекоглядних політиків» [12: 6].

У соціолінгвістиці сьогодні спираються на описи й практичні напрацювання мовних політик, законодавчі міжнародні акти й рекомендації, схвалені в Раді Європи, ОБСЄ, ЄС. Принципи мовних політик світу декларують документи ООН та ЮНЕСКО [6: 14]. Що ж до України, то інтерес до мовної політики зумовлений ще й тим, що попри тривалу історію мовне питання в нас не тільки не розв'язане, а й досі є предметом політичних маніпуляцій [27].

¹ Назви видань, документи та публікації тогочасної преси цитовано за правописом оригіналу.

Така реальність, з одного боку, свідчить про неефективну мовну політику в Україні за роки незалежності, а з іншого — про якусь майже містичну нашу нездатність черпати досвід у подіях минулого. Адже процеси та події, пов'язані з утвердженням української мови як державної, Україна вже переживала: колись уже точилися гострі суперечки про право й обов'язок використовувати в публічній сфері державну мову, суспільну свідомість уже судило від знятого протистояння політичних сил навколо мовного питання, науковці й освітяни вже висловлювали міркування про природність навчання рідною мовою, яке матиме бажаний ефект лише за умови суворого дотримання мовного режиму в навчальному закладі, високої кваліфікації кадрів, їхньої широї участі в розбудові національної школи та персональної відповідальності, уже виголошувалися декларації й програми з поширення мови у вищій освіті та науці, колись уже ухвалювали закони про мільйонні асигнації на видання книжок, підручників, часописів державною мовою, про заснування українського кінематографу й титрування фільмів українською мовою... Усе вже відбулося 100 років тому.

Утім, архівні документи (зокрема, фонд 2457 «Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави», фонд 2581 «Міністерство освіти УНР», фонд 2582 «Міністерство народної освіти Директорії» Центрального державного архіву вищих органів влади), опубліковані директивні документи та матеріали тогочасної періодики свідчать про істотну відмінність мовних реалій сьогодення від тих, що склалися в Україні в 1917 — 1920 рр. [2].

Суть цих відмінностей — не у формальних заходах мовної політики, які й справді видаються тотожними, а в тогочасній суспільній свідомості, поглядах і світогляді мовців — усіх, хто втілював цю політику в життя. Вражає, що до мовнореформаторської діяльності, яка здебільшого була ініційована не вищим чиновництвом або партійною бюрократією, а пересічними громадянами — школярами та студентами, їхніми батьками, лікарями, військовими, митцями та науковцями, — було залучено найширші суспільні кола. Свідченням активної участі громадських організацій у реалізації мовної політики за часів гетьманату П. Скоропадського може, зокрема, слугувати постанова Загальних зборів Українського учительського товариства в Катеринославі про дерусифікацію середньої школи на Україні, що з-поміж іншого передбачала й такі заходи: «Необхідно розділити всі школи середньої освіти на національні групи так, щоб у кожній землі, а разом і на цілій Україні, кожній нації припадало належне їй число у відсотках, а саме для теперішньої Катеринославщини було 70 % українських шкіл. Щоб уже з осені всі українські школи були справді українськими... [Для цього — О.Д.] забрати справу освіти середніх шкіл з рук городських управ, де керують освітою люде не тямущі в українських освітніх справах і часто-густо, як партійні люде російських таборів, ворожі до українства, — і передати це діло до спеціальних комісій, де буде правдиве національне представництво» (Постанова За-

гальних зборів Українського Учительського товариства Катеринославщини про план дерусифікації середньої школи на Україні // Вільна українська школа. — 1918. — № 10).

У тому, що подібні рішення громадських організацій брали до уваги органи влади, переконує наступне повідомлення: «Як відомо п. Гетьман категорично запевнив делегацію київських лекторських курсів (в присутності п. Міністра Освіти М.П. Василенка), що значна частина середніх шкіл на Україні в молодших класах перейде на українську мову. На підставі цієї авторитетної заяви, як ми чули, в Міністерстві [Народної освіти — О.Д.] розробляється конкретний план дерусифікації середніх шкіл. Згідно з цим планом переважна більшість середніх шкіл переходить в підготовчих і перших класах на українську мову. Принципи: а) національність в окрузі, яку обслуговує школа; б) мова навчання в нижчій початковій школі в окрузі; с) національність учнів; d) присутність учителів, які можуть учити дітей українською мовою» (Дерусифікація середніх шкіл на Україні // Вільна українська школа. — 1918 р. — № 10).

Впливовість громадських організацій у реалізації мовної політики виявлялася і в активності окремих громадян, колективів установ та підприємств. Шпальги тогочасних газет, сторінки журналів рясніють повідомленнями на зразок замітки, вміщеної в 25 числі (29 червня 1918 р.) тижневика «Народня справа», — «На якій мові видавати газету «Народне життя». У матеріалі узагальнено результати анкетування, проведеного Катеринославською губернською управою про мову видання земської газети. «До 20 червня, — повідомляє замітка, — виключно на рідній українській мові губернська управа одержала 1079 голосів від читачів і 44 — від громадських інституцій. На українській і російській — від 4 читачів і громадських інституцій, а на російській мові — від 3 читачів».

Гідна подиву тверда позиція в питанні розширення сфер використання української мови редакції фахового журналу «Вістник ветеринарної медицини» й керівника Головної Військової Ветеринарної Управи. Крім того, що майже в кожному числі цього часопису в рубриці «Бібліографія» вміщено інформацію про нові термінологічні словники (№ 1 «Медичний словник» Прокопа Адаменка, № 3 «Російсько-український словничок медичної термінології», № 4–5 аналітична стаття «Про потребу словника українських термінів ветеринарної науки та зоотехніки», № 6 «Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехніки»), у кількох номерах поспіль друкували оголошення з промовистою назвою «Збирайте термінологічний матеріал!». З оголошення довідуємося, що Головна Військова Ветеринарна Управа, «не бажаючи» засмічувати рідної мови чужими й «кованими» словами, утворила спеціальну термінологічну комісію для збору й розгляду ветеринарних, зоотехнічних, фармацевтичних та інших слів і назв і звертається до всіх «з великим проханням допомогти в цій складній та важливій справі: надсилати до вищезгаданої інституції потрібні слова й терміни». У публікації вказано

також, як оформлювати лексичний матеріал: «вписуючи кожне слово на окремій картці в такому порядку: 1-е — назва російська або польська, 2-е — назва латинська (по можливості), 3-є — назва українська».

Зворушує замітка «Лепта від малечі», опублікована в 34 числі тижневика «Народна справа» від 31 серпня 1918 р., у якій повідомляли, що директор однієї з українських гімназій у Києві отримав такого листа: «До п. Директора. Надсилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб. сріблом, 1 карб. російський паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу доконче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще надішлю як назбираю поміж товаришами».

Інша відмінність обставин, за яких розгорталася мовнореформаторська діяльність тоді і розгортається сьогодні, — активна участь у розпрацюванні засад державної мовної політики та в її реалізації українських мовознавців. Як слушно зауважує П. Гриценко, «навіть граматичні студії (як «Грамматика малоросійського наречія» О. Павловського, 1818 р.) були зорієнтовані на опис живого мовлення, що створювало передумови для освіти цією мовою, її унормування й кодифікації. Це був важливий крок до поступових змін статусу української мови, розширення сфер її застосування» [1: XLVI]. Не випадково в Україні міністром освіти в уряді Директорії УНР працював авторитетний мовознавець І. Огієнко, а за часів Центральної Ради та Гетьманату він очолював Правописну комісію в Міністерстві освіти; в уряді гетьмана П. Скоропадського посаду голови Термінологічної комісії в Державній Канцелярії обіймав А. Кримський.

Щоденна політична практика ставила перед мовознавцями завдання усталення поняття *державна мова*, випрацювання заходів з удержавлення рідної мови. Таке спрямування тогочасної мовної політики в Україні засвідчене в термінологічному сполученні, що його вживав І. Огієнко на окреслення мовнореформаторських заходів, — *рідномовна політика*, або *наука про рідномовні обов'язки*. Активна участь українських мовознавців у тогочасному політичному житті сприяла внесенню мовних проблем до актуального політичного порядку денного. Для української влади ці проблеми були об'єктом політичного впливу: їх використовували для переконання, проведення переговорів та ухвалення остаточного рішення, тобто для досягнення політичної згоди про спільну лінію поведінки. Наприклад, як політичне рішення варто оцінювати схвалення «Найголовніших правил українського правопису» (травень 1918 р.) або переговори представників «Просвіти» з гетьманом П. Скоропадським з приводу закону про державну мову та оприлюднення «Меморандуму в справі оборони українського слова» (жовтень 1918 р.).

Тож розв'язання мовних проблем сьогодення спонукає до осягнення досвіду попередніх часів, а саме: українських урядів доби Української революції (1917 — 1920 рр.) — за Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР, мовну політику яких маємо всі підстави оцінювати як успішну.

Аналіз мовнореформаторської діяльності національних урядів доби Української революції засвідчує, що засади тогочасної мовної політики розвивалися синхронно з розгортанням революційних подій. Проте, якщо принцип упровадження української мови у сфери освіти та культури був обґрунтований задовго до 1917 р. (про це йшлося, зокрема, у збірниках статей М. Грушевського «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 — 1906» та «Визволення Росії і українське питання» (1907 р.), у статті «Про українську мову і українську школу» (1912 р.)), то визнання її державного статусу визрівало в революційному вирі у зв'язку з розгортанням реальних подій та зміни політичного контексту. Привертає увагу той факт, що термін *державна мова* стосовно української був більш уживаним на сторінках тогочасної преси, ніж у текстах директивних документів. Закони, що мали найвищу юридичну силу (проекти конституцій, закони про громадянство тощо), оминали питання статусу української мови: прикметними у зв'язку з цим є проект Конституції Української Народної Республіки, Конституція Української Народної Республіки, схвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р., та «Закон про громадянство Української Держави» часів П. Скоропадського. Лише в проекті Конституції Директорії УНР («Основний державний закон Української Народної Республіки») було передбачено закріплення статусу української мови як державної [9: 44–48].

Водночас у законодавчих актах із вужчою юрисдикцією, у численних підзаконних актах (обіжникових розпорядженнях, наказах тощо) термін *державна мова* вживаний досить часто (особливо за часів Гетьманату та Директорії УНР), що дає підстави зробити висновок про еволюцію поглядів в українській політичній свідомості на статус української мови.

Нечіткість термінологічного визначення статусу української мови в документах весни — літа 1917 р. зумовлена перебігом історичних подій. Орієнтація Центральної Ради на автономію в межах Російської держави означала, що статус російської мови на території України як державної зберігався. Водночас ішлося про забезпечення національно-культурних прав українців, тож українська мова повинна була зрівнятися статусом з російською. Власне, тому стосовно української мови в той період уживали термін *офіційна мова* та *офіційно-урядова мова*.

За перших місяців діяльності Центральної Ради було оприлюднено наміри змінити статус української мови. Так, відозва Центральної Ради від 9 березня 1917 р. містила заклик рішуче домагатися права «на заведення рідної мови по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових юстиціях» [19: 38]. В ухвалі народного Віча, проведеного 19 березня 1917 р. у Києві на Софійському майдані, сформульовано вимогу до Тимчасового уряду Росії вжити заходів, щоб «надати український національний характер публічним установам» [30: 400].

Декларація намірів української влади змінити статус української мови, засвідчена в перших відозвах, знайшла практичне втілення в ухвалі

Ради від 12 березня 1917 р.: «5. Мовою, якою рада має звертатись, є мова українська» [25: 41]. Щоправда, у першому законодавчому акті Центральної Ради — I Універсалі (10 червня 1917 р.) розв'язання проблеми функціонування української мови окреслено описово у зв'язку з правом українського народу самостійно «порядкувати своїм життям» [20: 101].

Уперше статус української мови термінологічно оформлено в ухвалі Генерального Секретаріату з дорученням до Тимчасового Уряду Росії видати акт до офіційних установ в Україні, що мав зобов'язати їх «звертатися у всіх справах до Генерального Секретаріату... з зазначенням у тому акті, що «офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство» [23: 279].

Статус *офіційна* діячі Центральної Ради витлумачували як такий, що забезпечував українській мові право бути офіційно вживаною «поруч з мовою російською, при забезпеченні однакового права меншостей» [24: 313], тобто йшлося фактично не про удержавлення української мови, а про її легалізацію в офіційній сфері. Реально ж посилити позиції української мови мала вимога впровадження її в справочинстві. Про прагнення розширити функціонування української мови свідчить також Декларація Генерального Секретаріату від 25 червня 1917 р., у якій з-поміж завдань Центральної Ради у військових справах визначено й українізацію війська, «як у тилу, так по змозі, і на фронті» [3: 415]. Офіційний статус української мови підтверджено в «Статуті Вищого управління України», схваленого Центральною Радою 29 липня 1917 р.: «Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові» [28: 162]. Про твердість намірів діячів Центральної Ради змінити мовну ситуацію в Україні й запровадити українську мову як функціонально першу для українців свідчать звернення «До української людності» та «До українців поза межами України суших», які підписав 13–14 жовтня 1917 р. генеральний секретар народної освіти І. Стещенко. Звернення мають на меті поінформувати українське суспільство і світову спільноту про заходи української влади у сфері мовної політики й, зокрема, про наміри утвердити українську мову як мову освіти в українських школах, пор.: «Генеральний Секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи», «На рідній мові повинно йти навчання уже з цього року», «Тепер на Вкраїні наука йтиме на рідній українській мові. Дбайте ж і ви про рідну освіту, odkривайте в себе школи на рідній мові» [4].

Поряд з терміном *офіційна мова* в ті дні набув поширення й інший — *офіційно-урядова мова*. Саме так визначено українську мову в обіжнику № 1316 від 12 жовтня 1917 р. Секретарства освіти «До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України». Важливо, що статус офіційно-урядової мови в тексті розпорядження пов'язано зі зміною статусу українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів *державних*» [Курсив наш — О.Д.] [4].

Законодавчим актом, де вперше було вжито термін *державна мова* стосовно української за доби Української революції, став закон «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері», опублікований Центральною Радою 24 березня 1918 р. У тексті закону українську мову як державну протиставлено іншим: «всякого роду написи, вивіски тощо на торгівельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися *державною* мовою [Курсив наш — О.Д.], окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці» [7].

На реалізацію цього закону були спрямовані численні розпорядження, накази, циркуляри Ради Народних Міністрів УНР. Так, упродовж квітня 1918 р. на шпальтах урядової газети «Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки» було опубліковано «Циркуляр про українізацію судових установ», «Циркуляр про українізацію установ фінансових справ», «Наказ про ведення діловодства Міністерства харчових справ на українській мові».

Для Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.) характерне посилення суспільного протистояння мов. Яскравою ілюстрацією суперечностей, що визначали мовну політику уряду П. Скоропадського, є думка гетьмана, висловлена ним у «Спогадах» про його особисту «двокультурність»: «Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я намагався ставитися до обох таборів без будь-яких емоцій, об'єктивно. Я глибоко вірю, що тільки така Україна життєздатна, що вона найбільше відповідає духові простого народу, що решта думок, з одного боку, не більше, як революційне шумовиння, а з іншого — відома російська урядова думка, що тепер є неприйнятною» (П. Скоропадський, «Спогади (кінець 1917 — грудень 1918)»).

Призначений П. Скоропадським новий міністр освіти М. Василенко з приводу українізації, започаткованої Центральною Радою, писав: «Зі свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка ніби-то проводиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах певних кіл суспільства, ці кола — буржуазія, — до якої належать всі будуючі сили наших часів, зробити ці кола нашими прибічниками — велика перемога, великий здобуток, про який варто й дуже варто подбати (Новий Міністр Освіти // Вільна Українська Школа. — 1918 р. — № 8—9).

Аналіз архівних документів, матеріалів тогочасної преси дає підстави для висновку про мовну політику уряду П. Скоропадського як важливий напрям його внутрішньополітичної діяльності поряд із освітньою політикою, розвитком національної культури, розбудовою системи державного управління, забезпеченням прав національних меншин.

Варто наголосити, що питання функціонування української мови та мов національних меншин пов'язували з національно-культурною та освітньою політикою і діячі Центральної Ради. Утім, ні за УЦР, ні за

П. Скоропадського не було створено спеціального урядового інституту (підрозділу, департаменту), який би опікувався розв'язанням мовних проблем. Вони належали до компетенції міністрів (освіти та мистецтва, внутрішніх справ, шляхів, промисловості тощо). З цього приводу заслуговує на увагу затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р. Статут Державної Канцелярії, який передбачав створення Департаменту Законодавчих Справ з Термінологічною комісією, Архівом та Бібліотекою. На Термінологічну комісію, до складу якої входили «знавці української мови» на чолі з А. Кримським (наказ про його призначення підписав Державний Секретар С. Завадський 13 серпня 1918 р.), було покладено завдання «розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови ріжних законопроектів та других актів» [29]. Цікаво, що Термінологічна комісія, яка працювала в Міністерстві шляхів, мала такі самі повноваження. У травні 1918 р. «Найголовніші правила українського правопису», обов'язкові для застосування в процесі навчання мови на різних етапах освіти, затвердила Правописна комісія, створена в Міністерстві освіти ще урядом Центральної Ради, про що повідомляв журнал «Вільна українська школа».

Правову основу для мовної політики П. Скоропадського складало кілька законів, що стосувалися здебільшого освіти і науки, та різноманітні підзаконні акти — постанови, накази, обіжники, розпорядження тощо.

Зокрема, у Статуті Державної Канцелярії вжито термін *державна мова* стосовно української. Українську мову як державну визначено також у таких директивних документах часів П. Скоропадського, як наказ міністра шляхів № 126 «Про заснування на залізницях курсів по українознавству» (29 травня 1918 р.), наказ міністра шляхів № 170 «Про надсилку всіма інституціями Міністерства листувань на українській мові» (15 липня 1918 р.), обіжник Міністерства шляхів № 219 «Про упорядкування курсів Української мови» (2 серпня 1918 р.), наказ Міністерства внутрішніх справ № 81 «Про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві» (26 липня 1918 р.), обіжникове розпорядження Міністерства освіти № 127/3187 «Про пляни навчання в учительських семінаріях» (15 серпня 1918 р.), накази міністра військових справ та міністра продовольчих справ. Широко вживаним був цей термін і в тогочасній пресі.

Наголошуючи на об'єктивних чинниках, що перешкоджали дотриманню юридичної норми про державний статус української мови, Ю. Шевельов зазначав: «Якщо українська мова не витиснула російську як засіб спілкування в добу Центральної Ради, то вона не мала ніяких шансів зробити це за гетьмана» [32: 60]. Російськомовне оточення гетьмана, зокрема діячі впливового Союзу промисловості, торгівлі, фінансів й сільського господарства («Протофіс») зверталися до Скоропадського з пропозиціями про підвищення статусу російської мови, проте гетьман не квапився із таким законом. Натомість тривали консультації з приводу закону про мови: у жовтні 1918 р. П. Скоропадський зустрічався з пред-

ставниками Київського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, погодився з їхньою оцінкою мовної ситуації, викладеної в «Меморандумі в справі оборони українського слова», і доручив скласти й подати йому проект закону про державну мову в Україні.

Для утвердження державного статусу української мови, розширення сфер її використання, розвитку функціональних стилів важливе значення мало законодавче забезпечення заходів, що передбачали впровадження української мови у справочинстві. Першою взялася до нової справи Центральна Рада, не відмовився від цього напрямку й гетьман П. Скоропадський.

За часів Гетьманату було виділено чималі кошти на забезпечення державних інституцій паперами затвердженого зразка, про що свідчить постанова «Про асигнування 3.010.020 карбованців на потреби Експедиції Заготовок Державних паперів». Приміром, офіційний бланк Міністерства народної освіти та мистецтва для листів та розпоряджень мав у лівому верхньому куті віддрукований реквізит з таким текстом: «УД, Міністерство Народної Освіти, Канцелярія Міністра».

Усю документацію: протоколи засідань комісій, розпорядження, листи — віддруковано українською мовою. Написи від руки в документах Канцелярії Міністерства народної освіти та мистецтва — зауваження, уточнення тощо — теж українською мовою. Зрозуміло, що остаточно витіснити зі справочинства російську мову за тих умов державі було не під силу, проте чималі здобутки в цій справі — очевидні. Промовистою з цього приводу є невеличка замітка «Клопіт з мовою», опублікована в опозиційному до гетьманського уряду журналі «Народна справа», автор якої повідомляє, що «всі засідання Ради Міністрів ведуться натурально російською мовою, робиться так: російський текст перевіряється і затверджується; тоді він перекладається на українську мову і дається до підпису і скріпи» [8].

Загальнодержавного рішення, що регламентувало б уживання української мови в діловодстві, за П. Скоропадського схвалено не було. Законодавча ініціатива в цьому напрямі йшла від окремих міністерств і залежала, ймовірно, від переконань міністрів. Утім, юридичну підставу внутрішньоміністерські розпорядження про переведення справочинства на українську мову мали: вони ґрунтувалися на визнанні української мови державною, що засвідчують численні розпорядження та публікації тогочасної преси.

Найбільш тверду позицію в мовному питанні за гетьманської влади мав міністр шляхів Б. Бутенко. За його підписом вийшло кілька розпоряджень, які стосувалися мови. Уже 17 травня 1918 р. відомствам, підпорядкованим Міністерству шляхів, було надіслано телеграму «Про заведення діловодства на державній українській мові». Прагнучи реалізувати цю вимогу, міністр схвалив рішення про «відкриття на державні кошти курсів української мови». Серед фахівців, яким потрібно в першу чергу пройти курси, названо начальників станцій та їхніх помічників,

канцеляристів, телеграфістів. Курси мали бути створені не тільки на залізничних станціях, а й в округах водних і шосейних шляхів. Наказ мав додаток — «Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України». Завдання курсів у документі сформульовано так: «Навчати слухачів практично користуватися українською мовою при канцелярських роботах. Для цього треба показати форми ділових паперів з боку мови та української ділової (канцелярської) термінології» [21]. Для виконання програми відведено 45 годин, рекомендовано певні підручники та акцентовано увагу на формах роботи. Важливо, що програму курсів узгоджено з Міністерством освіти, про що свідчить погоджувальний підпис на ній директора Департаменту Міністерства освіти професора Ф. Сушицького. За півтора місяця (саме тоді мали закінчитися курси) з'явилося ще кілька наказів по Міністерству шляхів, що мали на меті поглибити українізацію відомства. Це наказ № 170 від 15 липня 1918 р. «Про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові». Тон сформульованих у ньому вимог про дотримання розпоряджень стосовно державної мови суворіший. «У випадках одержання паперів не на українській мові, — застерігав керівник відомства, — такі наказую повертати назад, при чім порушення цього буде розглядатись як невиконання розпоряджень міністра» [14].

Тоді ж було підписано накази «Про утворення Термінологічної Комісії» та «Про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів». З тексту наказу про термінологічну комісію стає очевидним, що працювала вона від 20 березня 1918 р., перекладаючи «весь фаховий лексикон відносно шляхів та різні назви на українську мову» [16]. Щоб надати напрацюванням комісії значення державного замовлення, її прирівняли до Відділу на правах Департаменту, що передбачало відповідне фінансування.

Напрацювання Термінологічної комісії було покладено в основу «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів». Спеціальний наказ визначав видання як «урядовий орган», тож усі «вміщені в нім пропозиції щодо термінології, назв і друкування блянків мають обов'язкову силу» [16]. Прикметно, що рішення про утримання комісії та видання збірника було схвалене Радою Міністрів і затверджене гетьманом. Проявом зваженої мовної політики є умова, сформульована в постанові Ради Міністрів: збірник опублікують, якщо його матеріали будуть схвалені Термінологічною комісією Наукового Товариства.

Активну позицію в процесах удержавлення української мови мало Міністерство закордонних справ, яке очолював Д. Дорошенко. Щоправда, й тут багато залежало від особистої позиції кадрів. Наприклад, посол в Австро-Угорщині В. Липинський дотримувався жорсткого українськомовного режиму. Натомість посол у Німеччині Ф. Штейнгель листувався російською.

Тогочасна преса повідомляє про наказ в.о. військового міністра О. Лігнау про використання в діловодстві в армії державної української

мови. Розпорядження, у яких йшлося про вживання у сфері державного управління української мови, були підписані і в Міністерстві внутрішніх справ. Наказ № 81 від 26 липня 1918 р. вимагав обов'язково вживати державну українську мову під час виконання співробітниками поштово-телеграфного відомства своїх службових обов'язків на пошті, телеграфі, радіотелеграфі й телефоні «у слові й письмі». Наказ вимагав від керівників установ відомства проаналізувати ситуацію з огляду на кадрове забезпечення: «Коли у Відомстві ще є співробітники, які до цього часу не володіють українською мовою, щоб вони поважно подбали про швидше її вивчення. Нові співробітники, які будуть призначатися на посади по Відомстві, мусять володіти як у слові, так і в письмі державною мовою» [13].

Прагнення урядів підвищити культуру українського ділового мовлення вбачаємо у створенні в Державній Канцелярії спеціального відділу — Термінологічної комісії та в організації подібних установ в окремих міністерствах та відомствах, як, наприклад, у Міністерстві земельних справ. Наказом від 16 червня 1918 р. було передбачено створення в ньому Канцелярії Міністра у складі чотирьох відділів, з-поміж яких Праводавчий з такими обов'язками: «внесення на розгляд законопроектів, редагування і розроблення їх» [15]. Крім того, згідно з наказом треба було організувати Видавничий відділ з відповідними кадрами, що мав опікуватися виданням офіційного друкованого органу міністерства.

Поляризація суспільно-політичної думки через мовні проблеми, характерна для періоду Гетьманату, зумовила активні кроки у сфері мовної політики Директорії УНР. Рішучість нової влади в розв'язанні мовного питання виявилася насамперед у чіткості позиції: державний статус української мови було витлумачено без двозначностей і застережень. Не випадково одним із перших законів Директорії став закон «Про державну мову в Українській Народній Республіці» від 1 січня 1919 р. за підписом Голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського. Він містив такі положення: «1. Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах. 2. Приватним особам дозволяється звертатися до цих установ на їх мові» (ЦДАВО України, фонд 2208, опис 2, справа 2, аркуш 2, зворот).

Реальна мовна ситуація змушувала керівників міністерств нагадувати про наміри української держави поширити вживання української мови на урядове діловодство. Про це свідчить, зокрема, розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. У документі було сформульовано вимогу «...всім підлеглим Міністерству Народньої Освіти установам все діловодство, цебто протоколи нарад, атестати, свідоцтва, зносини з Міністерством Народньої освіти та іншими установами, провадити виключно державною українською мовою» [26]. Державний статус української мови посилювала вимога: «Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити українською мовою» [Там само].

З наказом дотримуватися українськомовного режиму в діловодстві звертався до місцевих установ і міністр внутрішніх справ (обіжник № 110 «Про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ» від 23 грудня 1918 р.). Варто наголосити, що в документі сформульовано певні критерії української ділової мови, зокрема, визнано неприйнятною для вживання «неможливу макаронічну мову, що складалась з безграмотно переказаних за допомогою словників російських слів та перекручених українських» [17].

Заклавши підвалини корпусної державної мовної політики, Директорія, маючи обмежені кошти, клопоталася про видання термінологічних словників. Так, одним із перших ухвалених Директорією УНР документів була постанова «Про асигнування 94000 карбованців Науковому Товариству в Києві для видання термінологічних збірників».

Спеціальною постановою було виділено кошти на утримання Рецензійної та Термінологічної комісії у Міністерстві земельних справ. Дбаючи про удержавлення української мови, Директорія дотримувалася принципу національно-персональної автономії: закон «Про відновлення національно-персональної автономії» був ухвалений 10 грудня 1918 р.

Загострення політичної ситуації, пов'язане з воєнними подіями, соціальне напруження не оминуло й сфери міжнаціональних стосунків. Щоб запобігти посиленню антагонізмів на національно-релігійному ґрунті, Директорія ухвалила закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства». Документ передбачав, з одного боку, захист приватної особи будь-якої національності від образи чи зневаги «словом», в письмі чи вчинкові на національному ґрунті, а з іншого, — захист державних та громадських інституцій, що з огляду на формулювання (пор.: «винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції...») мав поширення й на державну мову.

Отже, тексти документів дають змогу проаналізувати, як під час Української революції 1917 — 1920 років विकристалізовувалося поняття *державна мова*, як поступово ставала конкретнішою мета статусної мовної політики — від декларацій з аморфним формулюванням «про природне право» для рідної мови до однозначних і конкретних приписів, що мали регулювати розподіл функцій державної мови та повноправних мов національних меншин. Випрацюванню мовної політики сприяла активна участь українських мовознавців, зокрема І. Огієнка, А. Кримського, у мовнореформаторських заходах, а також їхня публічна полеміка на сторінках тогочасної преси з іншими громадськими діячами з приводу мовного питання. Як вияв державної корпусної мовної політики варто кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, а також Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в справочинстві.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Гриценко П.* (передмова). Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — LXII; 810 с.
2. *Данилевська О.М.* Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. — / Ін-т української мови НАН України. — К. : Генеза, 2009. — 176 с.
3. Декларація Генерального Секретаріату 25 червня 1917 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К. : Вища школа. — 1997. — Ч. 1. — С. 415.
4. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України. — ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Опис 1. — Спр. 28. — Арк. 3–3 зв. (а)
5. До українців поза межами України суцих. — ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Опис 1. — Спр. 28. — Арк. 6–6 зв.
6. *Зайченко Н., Присяжнюк Н.* Українська мова в контексті мовної політики світу XXI століття // Мовознавство: Матеріали III Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1996. — Харків, 1996. — С. 9–14.
7. Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері, 24 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1997. — Т. 2. — С. 229.
8. Клопіт з мовою // Народня справа. — 1918. — № 22.
9. *Копиленко О.* Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. // Право України. — 1998. — № 9. — С. 44–48.
10. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с.
11. *Лабов У.* Единство социолінгвістики // Социально-лінгвістические исследования. — М. : Наука, 1976. — С. 5–30.
12. *Лазаренко Л.* Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. — 2002. — № 4. — С. 3–22.
13. Наказ про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві // Державний Вістник. — 1918. — № 47.
14. Наказ про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові // Державний Вістник. — 1918. — № 44.
15. Наказ про поділ Канцелярії Міністра Земельних Справ на 4 відділи // Державний Вістник. — 1918. — № 47.
16. Наказ про утворення Термінологічної Комісії. Наказ про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів // Державний Вістник. — 1918. — № 44.
17. Обіжник про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ від 23 грудня 1918 р. // Державний Вістник. — 1918. — № 84.
18. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. — Факс. вид. — К. : АТ «Обереги», 1994. — 72 с.
19. Перша відозва Центральної Ради 9 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 38.
20. Перший Універсал Центральної Ради 10 червня 1917 // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 101.
21. Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України // Державний Вістник. — 1918. — № 18.
22. Програма Української демократично-радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 147–152.
23. Протокол засідання Генерального Секретаріату 8 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 279.

24. Протоколи засідань Генерального Секретаріату 18 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 313.
25. Протоколи засідань Центральної Ради 12 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1 — С. 41.
26. Розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. — ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Опис 3. — Спр. 6. — Арк. 21.
27. Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. — НАН України. Інститут української мови. — К., 2012. — 232 с.
28. Рудий Г.Я. Газетна періодика — джерело вивчення проблем Української культури 1917–1920 рр. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. — 442 с.
29. Статут Державної Канцелярії // Державний Вістник. — 1918. — № 18.
30. Ухвала Народного Віча 19 березня 1917 року, проведеного в Києві на Софійській площі Центральною Радою // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 1. — С. 400.
31. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Твори: У 50 т. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 41. — С. 64–65.
32. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
33. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. Акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К., 2000. — 288 с.

Статтю отримано 06.12.2017

Oksana Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARTICIPATION OF UKRAINIAN LINGUISTS IN MAKING THE UKRAINIAN OFFICIAL LANGUAGE DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 — 1920

The article analyzes the main directions of the language policy of the Tsentralna Rada, Hetman Government and Directoria of the Ukrainian People's Republic and the participation of Ukrainian linguists — I. Ogienko, the Minister of Education in the Government of the Directoria of the Ukrainian People's Republic, the Chairman of the Spelling Commission in the Ministry of Education; A. Krymsky, the Chairman of the Terminological Commission at the State Chancellery during Hetman Government in the processes of making the Ukrainian language official language.

An analysis of the activities of the national governments during Ukrainian Revolution certifies that the principles of the then language policy evolved synchronously with the expansion of revolutionary events. The status of the Ukrainian language during the period from 1917 to 1920 evolved significantly.

As a part of status planning in the analyzed period, introduction of the Ukrainian language as a state language was envisaged in public administration, education and culture. Measures introduced by the governments facilitated assignment of official status to the Ukrainian language with significant expansion of its functional capabilities.

As a manifestation of the state linguistic policy it is necessary to qualify the activities of the ministerial terminological commissions as well as the Terminological Commission at the State Chancellery, the Spelling Terminology Commission in the Ukrainian People's Republic, state-initiated publication of terminological dictionaries and circular instructions on the use of the Ukrainian language in the recordkeeping.

A conclusion was made concerning consistency and continuity of the language policy of Ukrainian governments of the aforementioned era notwithstanding differences in the domestic political life of those years.

Keywords: *language policy, status planning, corpus planning, official language, history of Ukrainian linguistics.*